

**РОЗВИТОК ІДЕАЛУ “ОСВІЧЕНОГО ГРОМАДЯНИНА”
У ВІТЧИЗНЯНОМУ ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ РУСІ
(1860–1880 рр.)**

У статті висвітлено погляди українських громадських діячів, письменників і педагогів на ідеал громадянина крізь призму загальнолюдських, суспільно значущих і національно-патріотичних аспектів.

Ключові слова: громадянське виховання, ідеал “освіченого громадянина”, народність.

Однією з головних умов стабільного розвитку демократичної держави є підготовка дітей і молоді до життя як добре освічених та вихованих громадян, що усвідомлюють свої права й обов'язки, спроможні до виявлення патріотичних почуттів і громадянської зрілості. У зв'язку із цим проблема громадянського виховання дітей і молоді є актуальною, її активно досліджують сучасні вітчизняні науковці.

Зокрема, філософські аспекти формування громадянськості особистості розглянуто у працях В. Андрущенка, В. Кременя, Л. Сохань, Є. Шинкарук, соціологічні – у дослідженнях Д. Акімова, Н. Білоус, В. Судакова, а психологічні – у наукових розробках І. Беха, М. Боришевського, В. Москальця, Д. Фельдштейна, П. Чамати та ін.

Крім того, останнім часом вирішення означеної проблеми збагатилося висвітленням загальнопедагогічних засад (Р. Арцишевський, Ю. Завалевський, В. Кузь, В. Оржехівський, І. Тараненко та ін.), концептуальних основ (П. Вербицька, О. Вишневський, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, Г. Філіпчук, К. Чорна та ін.), змісту, форм і методів громадянського виховання (О. Докукіна, Л. Канішевська, У. Кецик, Н. Косарева, О. Пометун, В. Поплужний, Н. Чернуха та ін.).

Для подальшого розвитку підходів у вирішенні проблеми формування громадянськості особистості важливе значення має використання вітчизняної теорії та досвіду освіти і виховання підростаючого покоління в період ХІХ – початку ХХ ст. (до 1905 р.), тому що, за визначенням О. Сухомлинської, цей час є етапом становлення модерної педагогічної думки на основі пріоритету таких цінностей, як українська мова, народність, релігійні морально-етичні постулати, патріотизм [9, с. 36–37].

У цьому сенсі вже виконано низку історико-педагогічних досліджень у межах ХІХ–ХХ ст. (О. Бенца, Н. Дерев'яно, І. Кучинська, У. Кецик, О. Рацул, К. Ткачова та ін.), які присвячено питанням громадянського виховання особистості. Своєрідним доповненням до цих наукових розробок може бути вивчення становлення та розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. При цьому слід зауважити, що внесок останнього у розвиток національної освіти і виховання досліджували Н. Антонєць, О. Борейко, Д. Герцюк, С. Дмитренко, І. Захарова, Н. Побірченко, М. Полінова, А. Тевельов та інші, але в контексті формування особистості громадянина він вивчений поки що недостатньо.

Метою статті є розкриття генези ідеалу “освіченого громадянина” у вітчизняному громадсько-педагогічному русі як відображення світоглядних позицій української інтелігенції в період 1860–1880 рр.

За словами О. Сухомлинської, у зазначений час певна частина свідомих вітчизняних педагогів діяла в руслі російської ідеологеми, але сприйняла європейські традиції суспільного розвитку на засадах гуманізму і загальнодемократичних принципів життя. У своєму педагогічному пошуку вони спиралися на православ’я, поклавши його в основу освіти і духовності суспільства (М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, К. Ушинський, П. Юркевич та ін.) [8, с. 57–65]. Ці педагоги не заперечували імперської тріади “самодержавство – православ’я – народність”, але водночас не підтримували офіційного ідеалу громадянина (“обмежений виконавець”) і виступали за формування особистості “освіченого громадянина”.

Так, наприклад, М. Пирогов (1810–1881) вважав метою підготовки дітей і молоді до дорослого життя необхідність зробити з них достойних громадян – “справжніх людей” [7]. У вступі до статті “Питання життя” М. Пирогов писав:

“– До чого ви готуєте сина? – хтось запитав мене.

– Бути людиною, – відповів я” [7, с. 66].

У зв’язку із цим, за переконанням М. Пирогова, освіта повинна набути загальнолюдського характеру – “усі, хто готується бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми” [7, с. 69], а її завданням повинно стати формування “істинної” людини з високими моральними рисами – людини “чесної, правдивої, щирої” [7, с. 67].

Аналогічних поглядів на ідеал громадянина дотримувалися М. Корф (1834–1883) і С. Миропольський (1842–1907), які в основу своїх педагогічних поглядів також поклали ідею загальнолюдської освіти як практичного шляху підготовки особистості до суспільного життя й успішної професійної діяльності.

Вони також не виступали проти російської державності та зосередили свою увагу, як і М. Пирогов, передусім на суспільно корисних рисах особистості.

Метою освіти М. Корф і С. Миропольський вважали підготовку людини, розвинутої фізично і духовно, працьовитої, дисциплінованої, з різнобічними знаннями, моральними рисами, розвинутим почуттям патріотизму, справедливості, чесності [3; 6].

Крім того, М. Корф ідеальний образ громадянина пов’язував також із необхідністю засвоєння правових знань. Він писав, що навчальна програма початкової школи дуже обмежена, але все ж таки дитина після трьох років навчання спроможна прочитати і вивчити закон, де вказані її права й обов’язки. Завдяки цьому учень сам зрозуміє, якою мірою дії інших осіб стосовно нього є законними, а пізніше – ставши дорослою (“свідомим членом земського зібрання”) і грамотною людиною – може уникнути витрат під час звернення до мирового судді чи обману з боку роботодавця [3].

Погляди М. Корфа і С. Миропольського на ідеал громадянина були співзвучні думкам іншого українського педагога та філософа П. Юркевича (1826–1874), який в основу своєї педагогічної системи поклав ідею кардіоцентризму (серце – центр усіх “пізнавальних дій”) [21].

П. Юркевич вважав серце корінням духовного життя, тому відповідно до цього положення і створював ідеал громадянина. Але, на відміну від М. Корфа і С. Миропольського, він не обмежувався загальнолюдським характером освіти й

наголосив, що через єдність народного та загальнолюдського з позиції “філософії серця” дитину слід залучати до національної ментальності [21].

У своїх педагогічних творах “Чтение о воспитании” та “Курсъ общей педагогики съ приложениями” П. Юркевич вказав, що підґрунтям для виховання особистості виступає поєднання трьох начал: духовного; обов’язків щодо родини, церкви, держави; майбутнього покликання [20, с. 13]. Звідси ідеалом виховання, на думку П. Юркевича, є людина, що знає і любить добро, розумна, моральна, проникнута духом народності та християнською гуманністю, тому що тільки глибоко віруюча людина може бути гідним членом суспільства [21, с. 76].

Зі свого боку К.Д. Ушинський метою виховання вважав формування високоморальної людини-патріота – працюючої, чесною, відданою своєму народу і вітчизні [12, с. 197–198; 13, с. 53].

Складовими гармонійного ідеалу особистості К. Ушинський вважав розумову зрілість, фізичну розвинутість і моральну досконалість. Остання, на думку педагога, лежить в основі особистості громадянина та відбивається в таких важливих громадянських рисах, як любов до вітчизни і свого народу (патріотизм), прагнення до корисної діяльності (працелюбність), гуманність, правдивість, відчуття відповідальності [13, с. 57].

Інша частина вітчизняних письменників і педагогів, як відзначила О. Сухомлинська, обрала для себе етнографічно-культурницьку, народну світоглядну парадигму і мислила в контексті єдності людини та природи, людини і Бога [8, с. 57–65]. У такому руслі на східноукраїнських землях діяли М. Драгоманов, П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, а на західноукраїнських – Г. Врецьона, О. Духнович, Ю. Федькович та ін. У своїх концептуальних розробках, враховуючи загальноєвропейські традиції гуманізму та демократизму, вони передусім ґрунтувалися на народних коріннях і національній культурній спадщині.

Так, наприклад, видатний педагог і письменник Закарпаття О. Духнович (1803–1865) у складеному власноруч підручнику “Народная педагогика в пользу училищъ и учителей сельскихъ” (1857 р.) визначив загальну мету освіти і виховання як зрощення “синів народу” – людей добрих і гуманних, які є високоморальними й уособлюють собою “человеколюбие” і своїм першим обов’язком вважають обов’язок “до бога”, а другим – “до свого народу” [2, с. 60–62].

У свою чергу, Т. Шевченко (1814–1861) вважав ідеалом громадянина людину, яка шанує традиції свого народу, пам’ятає добру славу предків, є чесною, працюючою, має почуття гідності, виконує громадянський обов’язок і прагне до виконання своєї місії – створення вільної, самостійної та незалежної української держави (“Прогулка с удовольствием и не без морали”, “Музикант”, “Близнюки” та ін.) [18; 19].

Т. Шевченко також наголошував, що в ідеальній людині повинні гармонійно поєднуватися розумовий і фізичний розвиток, працюючість, висока моральність, і при цьому засуджував лицемірство та лиходійство.

Вказуючи на тяжке соціальне становище на українських землях, Т. Шевченко закликав молодь бути патріотично налаштованою, гаряче любити свою Батьківщину – “полюбите щирим сердцем велику руїну...” та цінувати рідну землю – “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”. Крім того, він наголошував, що народ не буде одвічно терпіти своє тяжке становище, і настане час помсти – “розкуються незабаром заковані люди, настане суд...”, який відкриє шлях до кращого життя в Україні – “оживе добра слава... і світ ясний... тихо засіє” [17, с. 310].

Зі свого боку А. Свидницький (1834–1871) у поетичних творах (“В полі доля стояла”, “Вже літ двісті”, “Україно, мати наша”) висловлював рішучі національно-патріотичні настрої й устремління, які органічно поєднувалися з ідеалом “освіченого громадянина” – у справжньої людини повинен бути “добрий розум у голові” для того, щоб взяти “гострі ножі” й піти “на панів та на царя” [16].

Один із яскравих представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху М. Костомаров (1817–1888) в образі “освіченого громадянина” прагнув поєднати національне і загальнолюдське, а, обґрунтовуючи можливість братського єднання слов’янських народів, фактично заклав образ гуманного та демократичного громадянина-інтернаціоналіста. У творі “Дві руські народності” М. Костомаров відзначив гуманний характер російського й українського народів, що виявлявся насамперед відсутністю “змагання підвертати під себе чужинців”. Зокрема, українці, на думку М. Костомарова, були волелюбні, нестримані та хоч і невиразні у свої поривах, але не мали “вдачі насилувати, нівелювати” будь-який інший народ [4].

П. Куліш (1819–1897) мету виховання пов’язав з підготовкою корисної для суспільства людини – працелюбної, готової служити правді, збагачувати культуру свого народу. При цьому П. Куліш сповідував християнські ідеали, закликав до дружби, братства, рівності й справедливості між народами [5, с. 245].

Крім того, ідеальний образ громадянина П. Куліш розглядав у контексті цивілізованого суспільства. Посилаючись на досягнутий характер життя в Америці, він відзначив, що “рано ще слідом <...> бігти, не впоравшись з тим, із чим вони добре впоралися”. На думку П. Куліша, українське суспільство повинно ще визріти для цивілізації та “лучше <...> у своїй шорсткій корі <...> років з сотню пережити та вже тоді з себе її злуцтити, як не стане <...> деякої погані”, яка “всьяке добре діло” псує і нівечить [5, с. 249], а щоб “по всій землі життя поправити”, державі необхідно мати “людей, свіжих душею і міцних здоров’ям” [5, с. 248].

У свою чергу, М. Драгоманов (1841–1895) ідеал “освіченого громадянина” вбачав у людині, яка виявляє щирі патріотичні почуття і своїм першочерговим завданням вважає боротьбу за досягнення української державності у формі конфедерації автономних регіонів у складі Російської імперії [11, с. 381].

Яскраво виражений національно-патріотичний образ громадянина сповідували у своїх поглядах М. Тулов (1814-1882), Ю. Федькович (1834–1888), Г. Врецьона (1839–1901), П. Чубинський (1839–1884).

Так, наприклад, літературознавець і педагог М. Тулов у творі “Несколько слов о брошюре князя Васильчикова “Письмо министру народного просвещения графу Толстому” відзначив, що завдання школи полягає не тільки у наданні знань учням, а й у формуванні особистостей із розвинутою національною свідомістю, з почуттям любові до науки, честі, обов’язку, працелюбних, відповідальних і високоморальних [10].

Ю. Федькович, як і М. Тулов, не обмежував мету діяльності школи суто навчальними завданнями (опанування грамотою), а також наголошував на необхідності формувати особистість учня із національно-патріотичними устремліннями, а пропагуючи у своєму “Букварі для господарських діточок на Буковині” (1857 р.) ідею народності у навчанні та вихованні дітей, Ю. Федькович виступав за поєднання розумового і духовного вдосконалення особистості [15].

Крім того, Ю. Федькович наголошував, що майбутні громадяни повинні змалку готуватися до життя, ставати сильними і витривалими. Так, наприклад, у вірші

“Дитина” він написав: “Чого ж бо ти плачеш дитинонько мила? <...> котюга вкусила! <...> Коли від котюги такий тобі жах, то ще ти на світі заплачеш не раз” [14].

За національно-патріотичний образ громадянина виступав також український громадський діяч і педагог Г. Врецьона, який, вивчаючи вітчизняний педагогічний досвід, зробив висновок, що добре виховання завжди спиралося на певні ідеали: родинний, гуманістичний, національний і християнський. Ці ідеали в умовах вітчизняних суспільних змін другої половини XIX ст., за переконанням Г. Врецьони, слід було доповнити цінністю свободи, яка виявляється в індивідуальному й національному розвитку, у праці, навчанні та совісті. Звідси свобода, на думку Г. Врецьони, має бути вихідною основою виховання, а також визначальною точкою в усіх соціальних і політичних рухах [1].

Висвітлюючи свої роздуми про освіту і виховання у повісті “Зоня. Безплатна вчителька”, Г. Врецьона наголосив, що тільки завдяки злагодженій взаємодії школи, церкви і громадськості й можна виховати справжнього громадянина – людину високої моральності, релігійну, працьовиту, скромну, бережливу, добродійну, що поважає старше покоління, представників інших національностей, любить рідну землю і свій народ [1].

Своє уявлення про ідеальний образ громадянина з ідеєю народності пов’язував також П. Чубинський, який відзначив, що в народі завжди було наявне розуміння нероздільності моральності та права (порушення народних звичаїв і норм життя вважалося аморальним), тому справжня людина – це людина високої моралі та достойних вчинків [11, с. 356].

Висновки. Таким чином, упродовж 1860–1880 рр. у вітчизняному громадсько-педагогічному русі в ідеальному образі “освіченого громадянина” було сконцентровано загальнолюдські (гуманність, моральність, доброта, правдивість, справедливість, чесність) та суспільно значущі (освіченість, працьовитість, відповідальність, добродійність, почуття громадянського обов’язку) риси.

Значна частина українських громадських діячів, письменників і педагогів (Г. Врецьона, М. Драгоманов, О. Духнович, М. Костомаров, П. Куліш, Ю. Федькович, Т. Шевченко та ін.), спираючись на ідею народності у вихованні особистості, доповнила ідеал “освіченого громадянина” національно-патріотичними рисами (релігійність, патріотизм, любов до Батьківщини, до рідної землі), але не обмежувалася його суто “національним”, поєднувала останнє з “інтернаціональним” (М. Костомаров, П. Куліш).

Крім того, М. Драгоманов, А. Свидницький, Т. Шевченко та інші вважали, що справжній патріот повинен стати борцем за політичні права українства – сприяти встановленню української державності (хоча б у формі автономії).

Подальші перспективи дослідження обраної проблеми полягають у тому, щоб з’ясувати розвиток ідеалу “освіченого громадянина” у поглядах українських громадських діячів, письменників і педагогів у наступні часи – у 1880-х рр. (період реакції) та наприкінці XIX – на початку XX ст. (період зростання політичної активності народних мас) і таким чином подати їх становлення і розвиток у вітчизняному громадсько-педагогічному русі у завершеному вигляді.

Список використаної літератури

1. Врецьона Г. Новомодні основи виховання / Г. Врецьона // Школьна Часопись. – 1886. – Ч. 19–20.
2. Духнович А. Народная педагогия въ пользу училищъ и учителей сельскихъ / А. Духнович. – Л., 1857. – Ч. 1 : Педагогия общая. – 216 с.

3. Корф Н.А. Наше школьное дело : сб. статей по училищеведению / Н.А. Корф. – М., 1873. – 74 с.
4. Костомаров М.І. Дві руські народності / М.І. Костомаров // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 317–321.
5. Куліш П.О. Листи з хутора / П.О. Куліш // Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 244–251.
6. Миропольский С.И. Теория и практика в воспитании / С.И. Миропольский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – № 157. – С. 25.
7. Пирогов Н.И. Вопросы жизни / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические произведения. – М. : АПН РСФСР, 1952. – С. 66–69.
8. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
9. Сухомлинська О. Педагогічний дискурс ХІХ ст. – диференціація й інтеграція ідей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2009. – № 4. – С. 37–41.
10. Тулов М. Несколько слов о брошюре князя Васильчикові “Письмо министру народного просвещения графу Толстому” / М. Тулов. – К., 1876. – С. 9.
11. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / за ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.
12. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання / К.Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 192–417.
13. Ушинський К.Д. Про народність в громадському вихованні / К.Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 43–104.
14. Федькович Ю. Дитина / Ю. Федькович // Поетичні твори, прозові твори, драматичні твори, листи. – К., 1985. – С. 43.
15. Федькович Ю. Статті та матеріали / Ю. Федькович. – Чернівці, 1959. – С. 34, 57.
16. Франко І.Я. А.П. Свидницький / І.Я. Франко // Зоря. – 1886. – С. 1.
17. Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє / Т.Г. Шевченко // Твори : в 3 т. – К. : Вид-во худ. л-ри, 1955. – Т. 1. – С. 304–311.
18. Шевченко Т.Г. Прогулка с удовольствием и не без морали / Т.Г. Шевченко // Твори : у 3 т. – К., 1955. – Т. 2. – С. 635–636.
19. Шевченко Т.Г. Твори : в 3 т. / Т.Г. Шевченко. – К., 1955. – Т. 2. – С. 635–636.
20. Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями / П.Д. Юркевич. – М., 1869. – 404 с.
21. Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого / П.Д. Юркевич // Вибране. – К. : Абрис, 1993. – С. 73–114.

Ткачев С.И. Развитие идеала “образованного гражданина” в отечественном общественно-педагогическом движении (1860–1880 гг.)

В статье раскрыты взгляды украинских общественных деятелей, писателей и педагогов на идеал гражданина через призму общечеловеческих, общественно полезных и национально-патриотических аспектов.

Ключевые слова: гражданское воспитание, идеал “образованного гражданина”, народность.

Tkachov S. Development of ideal “educated citizen” in domestic public pedagogical movement (1860–1880)

The article deals with cross light of attitudes of ukrainian public personalities, writers and teachers to ideal of citizen in context of global human, common useful and national patriotic aspects.

Key words: citizen upbringing, ideal of “educated citizen”, nationality.